

Jaarverslag 2022

Coöperatie Leren voor Morgen

**leren
voor
morgen**

Inhoudsopgave

I. Samenvatting	p. 3
II. Introductie	p. 5
II.I Externe ontwikkelingen	p. 6
II.II Onze werkwijze	p. 7
II.III Programma's en projecten	p. 7
II.IV Leeswijzer jaarverslag	p.8
Hoofdstuk 1 – de Whole School Approach	p. 10
1.1 WSA-conferentie	p. 10
1.2 Pleitbezorging	p. 10
1.3 Participatietafels en Nuffic-congres	p. 11
1.4 Overheden en internationaal	p. 11
1.5 Campagnes	p. 12
1.6 SustainaBul VO en MBO	p. 12
Hoofdstuk 2 – Visie	p. 14
2.1 Voorbeelden van duurzame visies	p. 15
Hoofdstuk 3 – Omgeving	p. 16
3.1 Inspanningen van leden voor regionale samenwerking	p. 16
3.2 Focus op 'omgeving' binnen de netwerken	p. 17
3.3 Regionale samenwerking binnen Circular Skills	p. 18
3.4 SDGs on Stage	p. 18
Hoofdstuk 4 – Pedagogiek en didactiek	p. 20
Hoofdstuk 5 – Curriculum	p. 21
5.1 Wikiwijs	p. 21
5.2 Economie-onderwijs	p. 21
5.2.1 Homo Florens	p. 21
5.2.2 De Week van het Economieonderwijs	p. 22
5.3 Kerndoelen en eindtermen	p. 23
5.4 Vakoverstijgend Leren	p. 23
Hoofdstuk 6 – Professionele ontwikkeling	p. 25
Hoofdstuk 7 – Gebouw en bedrijfsvoering	p. 26
Hoofdstuk 8 – Organisatie	p. 27
8.1 Lerende Organisatie	p. 27
8.2 Communicatie	p. 27
8.3 Nieuwe governance	p. 27
8.4 Leden	p. 29
8.5 Netwerken en stuurgroepen	p. 29
8.6 Bestuur	p. 31
8.7 Bureau	p. 31
Hoofdstuk 9 – Jaarrekening 2022	p. 32
Hoofdstuk 10 – Vooruitblik	p. 35
De leden van de coöperatie	p. 37

I. Samenvatting

Een sociale samenleving op een leefbare planeet vraagt van haar inwoners om daaraan bij te dragen – als burger en als professional. Het onderwijs speelt een cruciale rol in het ontwikkelen van de waarden, houdingen, gedrag, vaardigheden en kennis waarmee mensen vorm kunnen geven aan zo'n maatschappij. De Coöperatie Leren voor Morgen (LvM) bestaat uit een groep samenwerkende organisaties en individuen die zich inzetten voor Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO), binnen én buiten het onderwijs en van peuter tot professional. In dit jaarverslag blikken we terug op de activiteiten die wij als coöperatie in 2022 hebben ondernomen en de impact die we daarmee hebben gemaakt.

We beschrijven de gemaakte impact aan de hand van de zes onderdelen van [de Whole School Approach \(WSA\)](#): een integrale aanpak waarbij alle domeinen die van invloed zijn op het leren, bijdragen aan de vraag hoe we de transitie richting een sociale en groene wereld kunnen maken. In de komende alinea's delen we een greep uit de resultaten van 2022:

In het najaar werd in Nederland een internationale WSA-conferentie georganiseerd door de 'UNECE Steering Committee on ESD', gecoördineerd door SME en mede mogelijk gemaakt door de ministeries I&W, LNV en OCW. Deze conferentie heeft gezorgd voor verdere nationale en internationale samenwerking en concretisering van de WSA. Een interdepartementale werkgroep van LNV, I&W, OCW, EZK en BZK onderzoekt hoe duurzaamheid het beste geïntegreerd kan worden in kwaliteitsonderwijs.

In 2022 stond het onderdeel '**Omgeving**' en daarmee de vraag 'met wie leren we' centraal. In dat kader zijn binnen verschillende programma's, projecten en door verschillende leden lokale en regionale leergemeenschappen ontwikkeld. Zo is er vanuit het Circular-Skillsprogramma aansluiting gezocht bij 5 regionale consortia, waarin onderwijsinstellingen, bedrijven, provincies, gemeenten en maatschappelijke initiatieven samenwerken aan actueel en responsief onderwijs voor lokale duurzaamheidstransities. Binnen het project TIP Emissieloos Bouwen van Core Identity zijn studenten en kenniscentra van de Hogeschool Rotterdam ondersteund om een ecosysteem van bedrijven te activeren. Samen met partners Greenjobs en Studenten voor Morgen heeft Leren voor Morgen de website SDGs on Stage overgenomen en geheel nieuw vormgegeven. Deze website biedt studenten de mogelijkheid om een duurzame stage te vinden. In Friesland vond de European RCE conferentie plaats, georganiseerd door SPARK The Movement, met als thema '*imaginative power of the region*'. Ook in het funderend onderwijs vonden projecten plaats in het kader van 'Omgeving'. Zo is in projecten als Struikroven van CNME De Rollen de verbinding tussen leerlingen en bewoners gelegd.

Ook op de andere WSA-onderdelen zijn stappen gezet. Binnen het onderdeel '**Curriculum**' is in 2022 onder andere aandacht besteed aan het economieonderwijs. In november werd de eerste Week van het Economieonderwijs georganiseerd om initiatieven rondom nieuw

economieonderwijs een podium te geven en zo een beweging te creëren richting een ander economisch onderwijs. Met succes: het bereik en het enthousiasme waren groot en in 2023 wordt een nieuwe editie georganiseerd. Daarnaast zijn pilots in verschillende onderwijssectoren uitgevoerd om een breder mensbeeld een plek te geven in het economieonderwijs, binnen het project Homo Florens. De opgedane kennis is gedeeld in een kennisbijeenkomst en in 2023 sluit het project af met een symposium. Ook in het kader van 'Curriculum': in het po, vo en mbo hebben 680 klassen de "17 werelddoelen-lessen" gevolgd van SDG Nederland, Vereniging GDO en LvM. Momenteel worden de examenprogramma's en kerndoelen van het po en vo geactualiseerd. LvM en haar leden zetten zich in om hier input voor te leveren. Zo heeft de Vereniging NLT advies gegeven om duurzame ontwikkeling een duidelijke plaats te geven in het nieuwe examenprogramma voor Natuur, Leven & Technologie.

Voorbeelden van activiteiten en impacts binnen de overige WSA-onderdelen: op het gebied van '**Visie**' heeft het Koning Willem I College haar visie omgedoopt tot impactdoelstelling en de SDG's zijn omgevormd tot concrete doelstellingen die samen met leerlingen worden gerealiseerd. In het visiedocument huisvesting van de onderwijsinstelling is beschreven aan welke duurzaamheidscriteria de schoolgebouwen moeten voldoen ('**Gebouw en bedrijfsvoering**'). De benchmark SustainaBul MBO is opnieuw georganiseerd, waarbij er dit keer maar liefst 37 scholen hebben deelgenomen aan het rankingtraject. Binnen de SustainaBul VO, dat dit jaar voor het eerst werd georganiseerd, hebben 24 scholen good practices aangeleverd. Studenten voor Morgen voerden de SustainaBul HO wederom uit, dit keer voor alle instellingen voor ho. Een vakjury bepaalde daarbij de winnaar van de best practices. Alle goede voorbeelden uit het vo, mbo en ho worden gedeeld op de site Sustainabul.com.

Op het gebied van "**Pedagogiek en didactiek**" hebben Duurzame PABO, ANMEC, GDO, Stichting Monton en een paar leerkrachten een docentencommunity voor het po opgezet, waarvoor bijeenkomsten worden georganiseerd over onder andere het inbedden van LvDO in het onderwijs. De Duurzame Docent Verkiezing zette ook dit jaar de duurzame doeners in het zonnetje. NADO en SME hebben in het kader van '**Professionele ontwikkeling**' het initiatief genomen om het aanbod van nascholing te stroomlijnen.

Als **organisatie** werkte de Coöperatie Leren voor Morgen in 2022 aan het ontwikkelen tot een lerende organisatie, onder andere door leergemeenschappen ofwel Communities of Practice te organiseren op het gebied van leeromgeving, didactiek en schoolleiderschap. Ook worden kennis en ervaringen gedeeld in de netwerken en docentencommunities, die in 2022 verder gegroeid zijn. Om het gezamenlijk leerproces verder te ondersteunen, heeft de coöperatie een passender governance-model ontwikkeld (zie hoofdstuk 8). Ook de externe communicatie van Leren voor Morgen is verstevigd, onder andere door een nieuwe website te lanceren die functioneler en gebruiksvriendelijker is. Financieel gezien had de coöperatie in 2022 een omzet van 1,4 miljoen euro en is er een reserve opgebouwd van netto bijna 20.000 euro. Dit geeft de coöperatie een stabielere financiële basis.

II. Introductie

Voor je ligt het jaarverslag van de coöperatie Leren voor Morgen (LvM), een coöperatie van ruim 190 leden die zich met volle overtuiging inzetten voor de gezamenlijke missie: samen werken wij aan innovatieve oplossingen die aansturen op systeemveranderingen voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs. In dit jaarverslag reflecteren we op de activiteiten die we hiertoe in 2022 hebben ondernomen en de impact die wij als coöperatie hebben gemaakt.

Leren voor Morgen is een *coöperatie* van mensen en organisaties die samen werken aan *kwaliteitsonderwijs*, waarin *Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO)* centraal staat: een ander, duurzaam onderwijs waarin de stem van de toekomst gehoord wordt. LvDO stelt lerenden in staat tot het hebben van bewustzijn en kennis over duurzaamheid, het voelen van betrokkenheid en het duurzaam handelen in een duurzame samenleving.

Leren voor Morgen vormt een inclusieve, professionele *leergemeenschap* waar mensen en organisaties uit het onderwijs, onderwijsaanbieders, -ondersteuners en andere partijen bij elkaar komen en van en met elkaar leren. Onze leden werken vanuit hun eigen praktijk en perspectief mee aan hetzelfde, grotere vraagstuk. Met hun verschillende achtergronden vullen ze elkaar aan en vormen zij zo een rijker beeld. Samen zijn we een *beweging* waarin we kennis delen en co-creëren, ervaringen uitwisselen en samen leren om onderwijsinnovatie voor duurzame ontwikkeling verder vorm te geven.

Als *netwerkorganisatie* richten wij ons op het formele en non-formele onderwijs in Nederland, van peuter tot professional. We zijn het aanspreekpunt en brengen samenhang aan tussen de verschillende sectoren en partijen. Als coöperatie zijn we landelijk coördinator van de Alliantie rondom SDG4. Zo vormt Leren voor Morgen de *kiemkracht* voor duurzaam onderwijs.

Afbeelding 1 SDG4 Kwaliteitsonderwijs

Purpose

Leren voor Morgen bestaat om samen te leren voor een wendbare en leefbare wereld van vandaag en morgen, die perspectief biedt voor iedereen.

Visie

In een steeds sneller veranderende wereld zien wij Leren voor Morgen als hét dynamische, brede netwerk dat met urgentie duurzaamheid in het onderwijs binnen en buiten de scholen vorm wil geven.

Missie

“Wij werken vanuit onze gedeelde kernwaarden samen aan innovatieve oplossingen, die aansturen op systeemveranderingen voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs.”

Onze kernwaarden zijn: transparant, warm en zorgzaam, samen, gelijkwaardig, idealisme/ intrinsieke motivatie, speels en plezier, ambitie, ontdekken/ innovatie, eigenwijs, kwaliteit.

II.1 Externe ontwikkelingen

In de eerste helft van 2022 kwam de Coronapandemie tot een einde. De publieke zorgen over opgelopen kennisachterstand en bredere gevolgen van de pandemie voor leerlingen en studenten waren groot. Voor het po en vo ontwikkelde de Minister van OCW een Masterplan Basisvaardigheden, waar in eerste instantie de aandacht uitgaat naar taal en rekenen en daarnaast naar burgerschap en digitale geletterdheid. Ook in het mbo, ho en op universiteiten wordt hard gewerkt aan het Nationaal Programma Onderwijs. Docenten zien dat sommige leerlingen en studenten minder gemotiveerd zijn en meer moeite hebben met leren. Sommige leerlingen en studenten hebben meer moeite met concentratie en ervaren meer prestatiedruk dan voor Corona. Scholen zetten hier extra op in. Docenten ervaren dan ook weinig ruimte voor ‘extracurriculaire zaken’ die te maken hebben met Leren voor Duurzame Ontwikkeling.

Desondanks zien we de groep docenten, schoolleiders en besturen die duurzaamheid in het onderwijs wil verankeren, groeien. Dit zien we onder andere terug in de groei van onze leden, netwerken en docentencommunities (hoofdstuk 8). Tijdens een bijeenkomst met bestuurders uit het mbo bleek dat ook daar gezocht wordt naar mogelijkheden om duurzaamheid in het beleid te integreren. Ook de landelijke overheid zet stappen in de vorm van een plan ‘Duurzame School’, dat wordt vormgegeven door een interdepartementale werkgroep. Het doel is om scholen vraaggestuurd te ondersteunen in hun transitie naar toekomstgericht onderwijs. In de EU werd een digitaal platform opgezet over Education for Climate, waarin onderwijsinstellingen, docenten, studenten en maatschappelijke organisaties kennis en ervaringen op dit terrein kunnen uitwisselen.

Leren voor Morgen zet zich ervoor in om al deze doelgroepen – docenten, schoolleiders, raden, politiek – te ondersteunen om LvDO vorm te geven en een ander, duurzaam onderwijssysteem te creëren. In de volgende paragraaf lees je hoe wij dit doen.

II.II Onze werkwijze

We hanteren de *Sustainable Development Goals (SDG's)* als raamwerk voor de inhoud van duurzame ontwikkeling en de *Whole School Approach (WSA)* als basis voor het proces van onderwijsvernieuwing.

Om onze gewenste impact te bereiken en in kaart te brengen hebben we een [Theory of Change](#) opgesteld, gebaseerd op de WSA. De Theory of Change geeft antwoord op de vraag: hoe willen we de komende jaren werken aan onze missie? De WSA is in onze ogen de aanpak waarmee we een duurzaam en toekomstgericht onderwijsstelsel kunnen bewerkstelligen.

De Theory of Change beschrijft per WSA-onderdeel de beoogde effecten en vervolgens de activiteiten om deze effecten te bereiken. Grofweg kunnen we deze activiteiten opsplitsen in vier hoofdlijnen:

- **Aanjagen van onderwijsvernieuwing.** Dit doen we onder andere door het organiseren van gesprekken met onderwijspartijen, het helpen opzetten van pilots, het ontwikkelen van regionale leergemeenschappen en het doen van onderzoek.
- **Kennis delen en ontwikkelen.** Dit doen we onder andere door leergemeenschappen / Communities of Practice te vormen, te zorgen voor een goede interne communicatie (naar en tussen leden) en externe communicatie, door het organiseren van evenementen en (thema)bijeenkomsten.
- **Verbinden van leden.** Dit doen we op coöperatieniveau, bijvoorbeeld door ledenbijeenkomsten te organiseren voor lidorganisaties, en per onderwijslaag, door leden te verbinden in de verschillende netwerken en docentencommunities. Doelen van deze netwerken en communities zijn het samenbrengen van een brede groep docenten en scholen die aan de slag willen met LvDO, het delen van kennis en ervaring, het opstellen van een gemeenschappelijke agenda en het stimuleren van samenwerking. Het bureau ondersteunt de stuurgroepen die de netwerken besturen.
- **Pleitbezorgen van onze boodschap.** Gezamenlijk kunnen we het maatschappelijke belang van duurzaam onderwijs meer gewicht geven. Dit doen we door lobby te voeren met overheid (lokaal, regionaal, landelijk) en politiek, door gesprekken te organiseren met strategische partners (nationaal en internationaal) en door campagnes te ontwikkelen.

II.III Programma's en projecten

Inhoudelijk gezien organiseren wij ons in programma's en projecten, waarbinnen bovengenoemde activiteiten plaatsvinden. Veel projecten worden door leden uitgevoerd vanuit de eigen organisaties. In 2022 werd aan een aantal programma's en projecten gewerkt in coöperatief verband. Dat wil zeggen dat ze in meer of mindere mate werden gecoördineerd vanuit het bureau van de coöperatie en werden uitgevoerd door leden. De programma's en projecten kennen verschillende opdrachtgevers:

- **Duurzaam Door**, een meerjarenprogramma dat wordt gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) via de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Dit programma vormt de basisfinanciering voor de coöperatie (voor de organisatie, leden, netwerken, communicatie). Daarnaast financiert het verschillende activiteiten, zoals lobby en onderzoek, en projecten, zoals de Duurzame Docent Verkiezing, de Dag van de Duurzaamheid en WikiWijs.
- **Circular Skills**, eind 2022 omgedoopt tot Sustainability Skills, een meerjarenprogramma rondom duurzame vaardigheden in het beroepsonderwijs dat wordt gefinancierd door het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW) en door de Goldschmeding Foundation voor Mens, Werk en Economie (Goldschmeding).
- **SustainaBul in het mbo en vo**, een project dat een co-financiering kent door de Goldschmeding Foundation Duurzaam Door. Het betreft coöperatieve benchmarks en ranking-instrumenten die scholen stimuleren om hun onderwijs te verduurzamen.
- **Week van het Economie Onderwijs**, een project dat wordt gefinancierd door de Goldschmeding Foundation en dat initiatieven rondom nieuw economieonderwijs een platform geeft om zo de beweging richting ander economieonderwijs te stimuleren.
- **Homo Florens**, een project dat wordt gefinancierd door de Goldschmeding Foundation en dat beoogt een breder perspectief op de mens een plek te geven in het economieonderwijs.
- **Build-up Skills**, een project rondom duurzame vaardigheden in de bouw- en installatiesector dat wordt gefinancierd door de Europese Commissie (LIFE programma).
- **SDGs on Stage**, een project rondom een online platform voor duurzame stages dat wordt gefinancierd door hogescholen.

In dit jaarverslag wordt de voortgang in 2022 van deze programma's en projecten beschreven, evenals van andere projecten en activiteiten die door leden worden uitgevoerd vanuit de eigen organisaties. Zo proberen we de impact die we als gehele coöperatie maakten in 2022, in kaart te brengen.

II.IV Leeswijzer jaarverslag

We hebben dit jaarverslag opgebouwd in lijn met onze Theory of Change, oftewel: aan de hand van het WSA-model:

- I. Visie
- II. Omgeving
- III. Pedagogiek en didactiek
- IV. Curriculum
- V. Professionele ontwikkeling
- VI. Gebouw en bedrijfsvoering

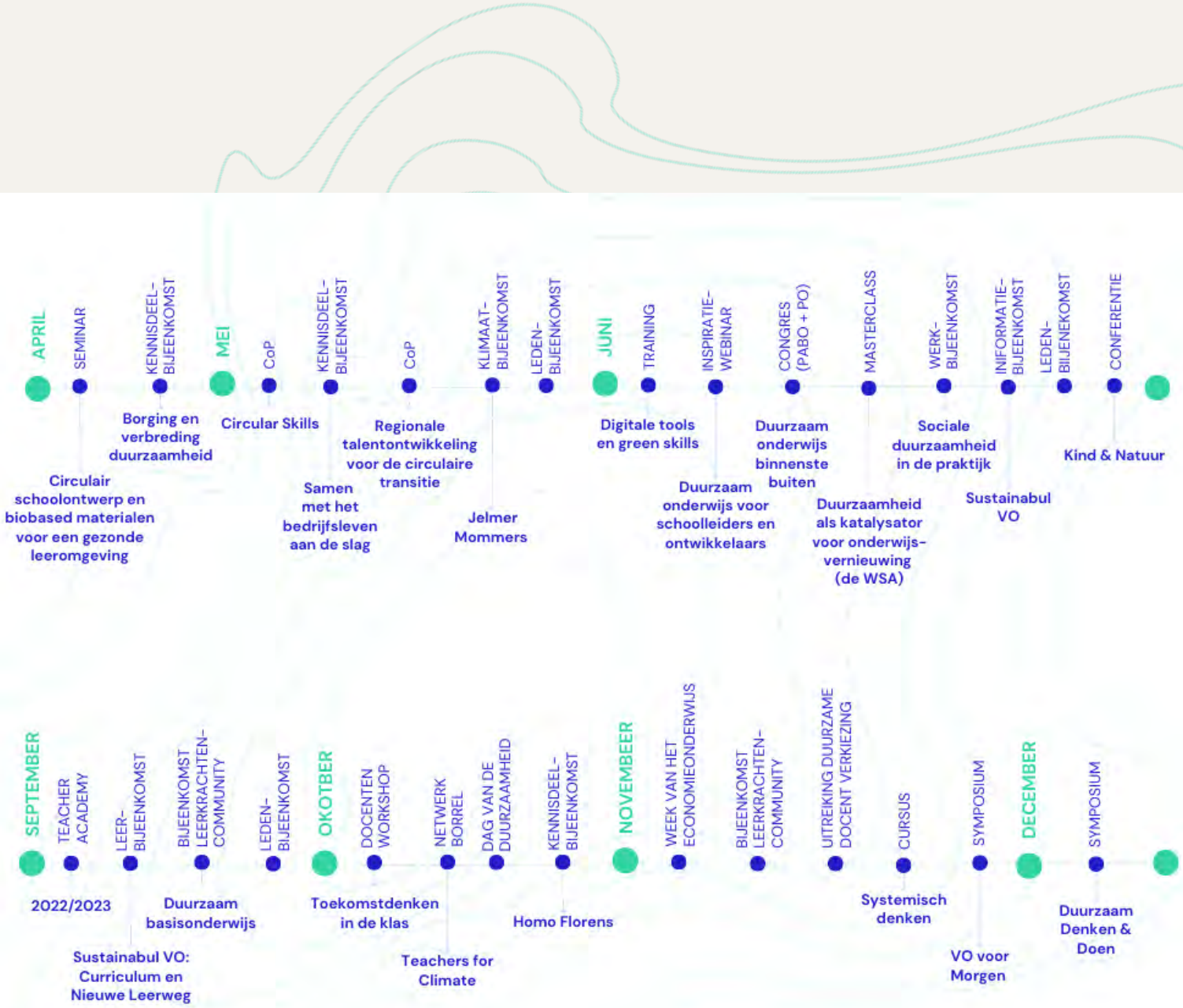

Figuur 1 WSA-model

We beginnen met een integraal hoofdstuk over de WSA en gaan in de hoofdstukken daarna de afzonderlijke WSA-onderdelen langs, waarbij we per onderdeel beschrijven welke activiteiten er hebben plaatsgevonden en welke impact er is bereikt.

Vervolgens reflecteren we in dit verslag op de structuur, werking en veranderingen binnen de coöperatie (hoofdstuk Organisatie). Aan het einde van het verslag is de jaarrekening van 2022 opgenomen en geven we een vooruitblik op 2023.

Figuur 2 Lijst met activiteiten Coöperatie Leren voor Morgen

Hoofdstuk 1 - De Whole School Approach

Voor de beoogde onderwijstransitie gebruiken we de Whole School Approach (WSA). De WSA is een integrale aanpak waarbij alle domeinen die van invloed zijn op het leren, bijdragen aan de vraag hoe we de transitie richting een sociale en groene wereld kunnen maken. In het meerjarenplan van Leren voor Morgen staat elk jaar een ander WSA-onderdeel centraal. In 2022 was dat het onderdeel 'Omgeving', het jaar ervoor 'Visie'.

In onderstaande hoofdstukken rapporteren we over onze activiteiten en impacts per WSA-onderdeel. Veel van onze leden richten zich echter niet op één onderdeel, maar op meerdere of zelfs alle WSA-onderdelen. Hoewel sommige activiteiten en projecten zich duidelijk op één onderdeel richten, besprek we in dit hoofdstuk eerst de meer integrale activiteiten en bijbehorende impact.

1.1 WSA-conferentie

Een goed voorbeeld van een integrale activiteit is de WSA-conferentie (zie kader). Deze internationale, meerdaagse conferentie vond in het voorjaar plaats in Nederland. De conferentie werd georganiseerd door de 'UNECE Steering Committee on ESD', gecoördineerd door SME en mede mogelijk gemaakt door de ministeries I&W, LNV en OCW.

1.2 Pleitbezorging

Daarnaast vormen we als coöperatie een stevige stem van de groeiende groep die pleit voor duurzamer en toekomstgericht onderwijs, waarbij alle onderdelen van de WSA een belangrijke rol spelen. Deze stem willen we blijven laten horen op plekken die ertoe doen - op plekken waar de kwaliteitseisen en leerdoelen worden bepaald en waar onderwijsinnovaties worden ingezet. In Den Haag, bij de raden,

De WSA-conferentie 2022

"De WSA-conferentie heeft gezorgd voor verdere internationale samenwerking en concretisering van de WSA. De wereldwijde exemplary practices van de WSA, verzameld door Wageningen University, zijn hier gepresenteerd. Ook was er een Nederlands deel van de conferentie waar onderwijs, onderwijsondersteuners, rijksoverheid en uitvoerende overheden met elkaar afspraken om samen te werken richting een duurzame school-aanpak. Inmiddels is er een interdepartementale werkgroep van vijf ministeries bezig om daar invulling aan te geven en eind 2023, op de volgende conferentie, zal de stand van zaken worden gepresenteerd. De WSA-conferentie heeft op zowel nationale als internationale schaal een boost gegeven aan de onderlinge samenwerking van partijen. In een aantal WSA-projecten wordt nu samengewerkt aan duurzaamheidscompetenties, training van NME-centra, vraagarticulatie bij scholen, en de Benelux-conferentie."

SME

Afbeelding 2 WSA-conferentie in Lunteren 2022

partijen als SLO etc. Sinds de oprichting van de coöperatie laten we deze stem horen en voeren we gerichte lobby-acties uit.

Middels pleitbezorging hebben we de WSA uitgedragen in verschillende projecten en activiteiten. En er is een onderzoek naar de stand van zaken rond duurzame ontwikkeling binnen het primair- en voortgezet onderwijs uitgevoerd. Dit onderzoek wordt begin 2023 naar de Tweede Kamer gestuurd.

Samen met generaal Middendorp is een programma opgezet om met een aantal leerlingen van verschillende scholen in 2023 een denktank te organiseren, Stichting Think Now (voorheen Stichting Time is Now) zal zich op dit proces gaan richten. Stichting Time is Now coördineerde de pleitbezorgingsactiviteiten van de coöperatie, mede hierdoor willen we in 2023 uit onze leden een vernieuwde werkgroep pleitbezorging instellen.

Het project Curriculum.nu, waarin duurzame ontwikkeling goed verankerd was, is door de Tweede Kamer naar de achtergrond verschoven. De prioriteit ligt nu bij rekenen en taal, en ook bij burgerschap en digitale vaardigheden. Begin 2023 zal bekend worden wat het tijdschema is voor de ontwikkeling van de nieuwe leer- en kerndoelen voor de overige leergebieden, zoals Mens en Natuur en Mens en Maatschappij. We zien goede mogelijkheden om duurzame elementen in de eindtermen van het vak burgerschap op te nemen en zullen samen met onze leden input geven aan de Advieskring Burgerschap die door SLO wordt opgezet.

1.3 Participatietafels en Nuffic-congres

Ook is LvM onderdeel van de Participatietafel Energie (PTE). Tijdens bijeenkomsten van de PTE staat kennisuitwisseling met andere participatietafels uit het klimaatakkoord centraal. Hoewel de bijeenkomsten nuttig zijn, is het doel om in het vervolg nog helderder te krijgen wat de bredere waarde is van kruisbestuiving tussen deze participatietafels. Verder heeft LvM dit jaar deelgenomen aan een congres van Nuffic. Tijdens dit congres is er een workshop gegeven over LvDO verankeren in het onderwijs in relatie tot internationalisering. Deze workshop heeft geleid tot een breder bereik buiten onze eigen "groene bubbel"; er hebben 2 keer 25 deelnemers meegedaan en veel van deze deelnemers zitten nu in het po- of vo-netwerk. Om die reden willen we ook in 2023 bij dit soort congressen aanhaken.

1.4 Overheden en internationaal

Op landelijk niveau onderhouden we contact met I&W, die zitting hebben in de stuurgroep van Sustainability Skills. Via onze rol als alliantiecoördinator voor SDG4 hebben we contact met BZK, en over klimaat is regelmatig overleg met EZK. Regionale overheden participeren regelmatig in de regioprojecten van Sustainability Skills. Een van onze leden is actief met een tiental pilots in gemeenten, in samenwerking met VNG. Tenslotte is er regelmatig overleg met politici.

Internationaal gezien namen wij, samen met een aantal leden, de verantwoordelijkheid voor landenpagina van Nederland op de EU-site Education for Climate. Giuseppe was een van de sprekers op de 'TAIEX Workshop on integrating climate change awareness into basic education'.

1.5 Campagnes

Elk jaar organiseert Leren voor Morgen samen met leden de Duurzame Docent Verkiezing. We zetten de duurzame doeners dan in het zonnetje. Met hun verhalen, waarin zij best practices en eigen ervaring delen, inspireren zij andere docenten en schoolleiders. De Duurzame Docent Verkiezing is afgelopen jaar georganiseerd door LvM-leden NADO, Teachers for Climate, Duurzame Pabo, Youth for Climate, SME en door Meesters met Dromen. Op 23 november 2022 vond een feestelijke uitreiking plaats bij Pakhuis de Zwijger, met live uitzending op AT5.

Ook dit jaar vond op 10 oktober weer de Dag van de Duurzaamheid plaats. We hebben gezorgd dat er voor elke onderwijslaag zichtbaar was wat er gedaan kon worden (wikiwijs, voorleesactie, SDG-gastles) en er is een kleine campagne gevoerd om aandacht te besteden aan volgend jaar. Voor de komende editie willen we het format veranderen.

1.6 SustainaBul VO en MBO

De SustainaBul VO en MBO zijn coöperatieve benchmarks en ranking-instrumenten. Deze methode stimuleert en ondersteunt vo en mbo-instellingen om het onderwijs te verduurzamen, waarbij scholen elkaar onderling helpen met de implementatie van de SDG's.

Afbeelding 3 Het vo-symposium 2022

Leren voor Morgen heeft zich ingezet voor het naar buiten krijgen van de SustainaBul VO, onder andere in samenwerking met Teachers for Climate, Stichting CircuLeren, Eco-Schools en andere leden. Alle vo-scholen in Nederland zijn uitgenodigd. De doelstelling was om in het eerste jaar minstens 15 scholen te laten aansluiten; in totaal hebben 24 scholen besloten mee te doen aan het netwerk en hebben een good practice aangeleverd. Bekijk [hier](#) het symposium en de good practices [inspiratiegids](#) die zijn gecreëerd naar aanleiding van de SustainaBul VO. Afgelopen jaar is gebleken dat kennisdeelbijeekkomsten effectiever kunnen, op bestuursniveau is er soms te weinig prioriteit voor duurzaamheid. Er wordt daarom voor 2023 geëxperimenteerd met een aanpak om meer vo-scholen aan te laten sluiten en kennis beter te ontsluiten en delen.

Intreegue heeft zich afgelopen jaar ingezet voor de SustainaBul MBO. Alle mbo-scholen zijn uitgenodigd. In totaal hebben 37 scholen (het doel was 30 scholen) deelgenomen aan het rankingtraject. 14 scholen hebben het SustainaBul MBO-rankingtraject tot het einde doorlopen. Bij SustainaBul MBO wordt in 2023 ingezet op de volgende aspecten:

- Een herziening van het ranking-instrument, zodat deze beter aansluit bij de instellingen;
- Effectievere kennisdeling via intervisie-aanpak;
- Betrekken van studenten; en
- Extra inzet op het betrekken van bestuurders bij duurzaamheid vanuit de WSA.

Hoofdstuk 2 – Visie

Waar toe leren we?

Het hart van de WSA gaat over visie en de vraag wat we met ons onderwijs willen bereiken. De visie gaat enerzijds over de verantwoordelijkheid als school richting de jongeren en hun ontwikkeling als mens, burger en professional. Anderzijds gaat het over de verantwoordelijkheid die we als school voor elkaar en voor de aarde willen nemen en om daarin aansluiting te vinden bij de maatschappelijke context van deze tijd.

Een vo-leerling van een van de Eco-schools gaf bij een openbare raadszitting in haar gemeente aan: “Als jongeren hebben wij recht op onderwijs over duurzaamheid, als wij samen met jullie duurzamer moeten gaan leven, dan mogen jullie ons duurzaam onderwijs niet onthouden”. Leerlingen hebben behoefte aan visie in hun onderwijs.

2.1 Voorbeelden van duurzame visies

Koning Willem I College heeft haar visie omgedoopt tot impactdoelstelling; de SDG's zijn omgevormd tot concrete doelstellingen en worden in samenwerking met leerlingen gerealiseerd (zie kader). We zien dergelijke visievorming ook terug bij leden die het onderwijs ondersteunen: zo heeft ManageMind Group een impactmodel ontwikkeld en centraal gesteld, aan de hand waarvan de impact die in hun projecten gerealiseerd wordt voor henzelf en voor opdrachtgevers zichtbaar gemaakt kan worden.

SDG's als kompas

“We zijn ons bewust van de SDG's, ze zijn ons kompas en we proberen onze studenten op te leiden voor een sociale toekomst waarin een energie-, materialen en eiwittransitie begint plaats te vinden. Zo hopen we een betere wereld te creëren.”

Koning Willem I College

Juanita over GrowWizzKid

*Met GrowWizzKid komen kinderen op school in aanraking met teelt en moderne techniek.
Bewustmaking van gezonde voeding en een gezonde leefstijl*

'GrowWizzKid is een lesprogramma voor alle onderwijsvormen. We zijn ervoor om leerlingen in aanraking te laten komen met natuur en techniek, op het gebied van voedseleducatie. Kweken is de rode draad in elk lesprogramma. Aan de hand van het kweken van planten hebben kinderen ook meer eigenaarschap over hoe ze moeten zorgen voor zichzelf, dat is een hele mooie relatie.

Verwondering dat is het met name, dat is het bijzondere van het onderzoekend leren. Kinderen willen bijvoorbeeld een dropje in de grond stoppen om te kijken wat er gebeurt, het is mooi als een leerkracht dan zegt: doe maar! Of toen een middenbouw bezig was met een moestuin, ik hoorde van de juffrouw dat de kleuters steeds maar naar de wc gingen. Gewoon om even te kijken wat er groeide, vervolgens hadden ze stiekem de radijsjes opgegeten. Hoe leuk is dat! Vaak zijn het de docenten die angst hebben met starten, met bijvoorbeeld het techniekstelsel. Eigenlijk is het als leraar het belangrijkste dat je de juiste vragen stelt, die kinderen prikkelen zodat ze zelf opzoek gaan naar antwoorden.'

Afbeelding 4 Binnenteeltsysteem GrowWizzKid

Hoofdstuk 3 – Omgeving

Met wie leren we?

Steeds meer mensen, waaronder ondernemers en overheden, zijn bezig met duurzame ontwikkeling. Iedereen weet waarom dit belangrijk is, maar hoe we precies de transitie van een niet-duurzame naar een duurzame wereld kunnen realiseren is een leerproces van iedereen. De school kan hier een belangrijke bijdrage aan leveren. Om die reden speelt de verbinding van de school met de samenleving een belangrijke rol in de WSA.

3.1 Inspanningen van leden voor regionale samenwerking

In 2022 stond dit WSA-onderdeel, samenwerking in de omgeving, centraal. Als coöperatie hebben wij op verschillende manieren gewerkt aan regionaal leren en regionale samenwerking.

In 2022 sloten er in totaal 15 nieuwe scholen zich in Nederland aan bij het programma Eco-Schools, de wereldwijde beweging van duurzame scholen die in Nederland wordt ondersteund door SME. De eco-teams binnen deze scholen, teams van leerlingen en docenten, zorgen ervoor dat duurzaamheid in verschillende facetten van de schoolorganisatie een steeds grotere rol krijgt. Eco-teams hebben veel invloed op het WSA-onderdeel 'omgeving'. Met mensen en organisaties in en rond de school organiseren zij allerlei acties, zoals de klimaatstafette afgelopen jaar, waarmee duurzaamheid aandacht krijgt in de school én in de hoofden en harten van mensen.

Afbeelding 5 Klimaatstafette Eco-Schools

Daarnaast vond dit jaar de European RCE conferentie in Friesland plaats, met thema '*imaginative power of the region*'. Deze conferentie werd georganiseerd door SPARK The Movement, die in 2022 erkend is als Regional Centre of Expertise on Education for Sustainable Development (RCE on ESD).

Bij CNME Stichting De Rollen heeft het thema 'verbinding' centraal gestaan in 2022. Activiteiten die hebben bijgedragen aan het verbinden van leerlingen met hun omgeving zijn: Struikroven en de Roverstuin, waarbij verbinding tussen leerlingen en bewoners is gelegd, en Happen & Stappen, waarbij leerlingen en ouderenzorg met elkaar zijn verbonden.

Ook noemen we het project TIP Emissieloos Bouwen van Core Identity. De impactdoelstelling van het project was om studenten en kenniscentra van de Hogeschool Rotterdam effectief te ondersteunen in hun projecten rond het thema Emissieloos Bouwen, om onderzoeksthema's te helpen identificeren en een ecosysteem van bedrijven te activeren. In een korte tijd heeft het project

TIP Emissieloos Bouwen kennis aangereikt via masterclasses, workshops, praktijkoefeningen en excursies, ten behoeve van de individuele student en zijn stage-opdracht en de bedrijven hierachter. Daarnaast heeft het ook een complete, actuele en relevante set van kennis en een visie op Emissieloos Bouwen opgeleverd. Hierdoor zijn betrokken partijen geholpen om elkaar te vinden en de juiste prioriteiten te stellen.

Leergemeenschap

“In verschillende projecten helpen we mee om leergemeenschappen, communities en regionale samenwerkingen tussen onderwijs, bedrijfsleven en overheid op te zetten en het succes daarvan te monitoren. Daarmee creëren we een betere aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt.”

- ManageMind Group

Ten slotte is ManageMind Group in 2022 druk bezig geweest met het creëren van leergemeenschappen, plekken waar samen leren in én met de omgeving centraal staat (zie kader).

3.2 Focus op ‘omgeving’ binnen de netwerken

In alle onderwijsnetwerken lag afgelopen jaar de focus op samenwerking met de omgeving. Zo was er tijdens het mbo-symposium een interactief panelgesprek over het mbo en de regio en hield Kees Klomp tijdens het vo-symposium een college over de relatie tussen mens en wereldbeeld, en het betrekken van de omgeving in het onderwijs.

Aan het Duurzaam po-pabo congres op 15 juni, in het Kohnstammhuis van de HvA, stond het samenwerken aan verankering van duurzaam onderwijs in de omgeving, aan de hand van de WSA, centraal. In totaal namen 95 onderwijsprofessionals deel: een mix van LvM-leden, leerkrachten, schoolleiders, pabo docenten, NME-centra, ouders en beleidsmakers. Daarnaast hebben we via een lezing van Dieuwke Hovinga en diverse workshops deelnemers laten ervaren hoe je de directe omgeving van de school kunt benutten voor betekenisvol leren.

Afbeelding 6 Het mbo-symposium

3.3 SDGs on Stage

In het ho is de website van 'SDGs on Stage' overgenomen van Change-Inc. Samen met Greenjobs, Studenten voor Morgen, Hogeschool van Amsterdam en Hogeschool van Rotterdam is vervolg gegeven aan deze website, waarop studenten SDG-gerelateerde stages kunnen vinden en bedrijven hun stages kunnen aanbieden. De website is opnieuw ontworpen en er is een wervingscampagne gestart die in december 2022 is afgetrapt met een mailing naar 600 duurzame bedrijven. De website wordt goed bezocht, met als hoogtepunt ruim 20.000 bezoekers in één maand. SDGs on Stage heeft als doel het onderwijs/studenten en het bedrijfsleven dichterbij elkaar te brengen.

3.4 Regionale samenwerking binnen Circular Skills

Tot slot heeft regionale samenwerking een centrale plek gekregen in het programma Circular Skills (zie kader). We willen deze regionale samenwerkingen steeds meer op kaarten op onze website zichtbaar maken. In 2022 participeerden er 35 onderwijsinstellingen in dit programma.

Circular Skills

In 2022 zijn er vanuit het Circular Skills programma 5 regionale consortia georganiseerd, waarin onderwijsinstellingen, bedrijven, provincies, gemeenten en maatschappelijke initiatieven samenwerken aan actueel en responsief onderwijs voor lokale duurzaamheidstransities. Zo hebben teams van leerlingen en studenten van het po tot en met de universiteit hun schouders gezet onder het opzetten van een waardeketen voor lisdodde als duurzaam alternatief voor de landbouw in Friesland; wordt er een leergang ontwikkeld voor (toekomstige) telers in een energie neutrale glastuinbouw; en leren studenten in Utrecht hoe circulaire gebiedsontwikkeling vorm kan krijgen.

Daarnaast werden er over de regio's heen 3 *communities of practice* (COPs) georganiseerd, waarbij docenten, lectoren, practoren en schoolleiders uit alle hoeken van het land samen leerden en ontwikkelden op het thema 'opleiden voor transities'. En er werd een symposium voorbereid om dit thema landelijk te presenteren tijdens de Week van de Circulaire Economie in 2023.

Afbeelding 7 Meet-up Circular Skills

Tanja Nolten over SMARTCirculair

Stichting SMARTCirculair heeft zich ontwikkeld tot een projectbureau dat is gespecialiseerd in het verbinden van Onderwijs, Ondernemers en Overheid rond de klimaatthema's circulair bouwen en de energietransitie.

'In 2018 merkte we een toenemende behoefte om de circulaire bouweconomie en de energietransitie te versnellen. Maar bedrijven zaten toen ook al te springen om medewerkers. Die twee vraagstukken hebben wij in SMARTCirculair bij elkaar gebracht. Wie bieden o.a. bouw ontwerp challenges voor studententeams. Ieder team heeft een eigen opdrachtgever en gaan aan de slag met een circulair gebouw of gebiedsontwikkeling. Daarin kijken ze naar verschillende fronten: circulariteit, energie neutraliteit, biodiversiteit en natuur inclusiviteit. We zorgen in 4 maanden van de challenge voor veel gastlessen zodat studenten versnelt professionaliseren. Als ze de eerste keer horen van de opdracht, dan weten ze niet waar ze moeten beginnen. Maar ze gaan zo'n ontwikkeling door, aan het einde zie je ze echt adviseren, discussiëren, argumenteren, dan gaan die koppies omhoog! De schuchtere studenten veranderen in de jongprofessionals die we zo hard nodig hebben.

We begonnen ooit met de droom om het die werelden (bedrijfsleven, onderwijs en overheden) en groten uitdagingen samen te brengen. Elk jaar zie ik weer wat er ontstaat en denk ik: wauw, hier doen we het voor!'

Afbeelding 8 Hackaton SMARTCirculair

Hoofdstuk 4 – Pedagogiek en didactiek

Hoe leren we?

Opgroeien en opvoeden in de 21e eeuw doet een bijzonder appèl op docenten. Deze complexe tijd, waarin veranderingen elkaar steeds sneller opvolgen, vraagt om didactische vormen die de nieuwsgierigheid en de motivatie van jongeren prikkelen en vasthouden. Hoe organiseer je dat als school?

Veel leden van LvM houden zich bezig met pedagogiek en didactiek gericht op duurzaam onderwijs. De focus en richting verschilt per organisatie. Waar de ene organisatie zich richt op technologische ontwikkelingen en duurzaamheid is de ander organisatie bezig met het ontwikkelen van buitenlessen.

Zo wordt er tijdens de masterclasses Energietransitie van Darel gebruik gemaakt van verschillende innovatieve lesvormen, waaronder een klimaatklok (escape-room achtige opdracht), een rollenspel en een simulatiespel ("SwitchCity"), waarmee de leerlingen zelf aan de slag gaan om de dilemma's, keuzes en sociale afwegingen van de energietransitie spelenderwijs te ervaren (zie ook hoofdstuk 5).

Bij GrowWizzKid leren leerlingen over de herkomst van gezonde voeding, natuur, techniek en duurzaamheid en welke impact hun handelen heeft op omgeving en gezondheid. Kweken in een innovatief binnenteeltsysteem in combinatie met een compleet lesprogramma vormen het uitgangspunt voor veel verschillende praktische werkvormen van GrowWizzKid. Tijdens het praktisch werken in deze programma's worden leerlingen zich bewust van nut en noodzaak van inzet van innovatie voor gezonde voedselproductie en de beschikbaarheid daarvan.

Dit jaar hebben Duurzame PABO, ANMEC, Vereniging GDO, Stichting Monton en twee leerkrachten, ondersteund door het LvM-bureau, samen de leerkrachten-community PO voor Morgen opgezet. In dit verband wordt elke twee maanden een online bijeenkomst georganiseerd, met als doel om inspiratie voor invulling van lessen te delen en elkaar te helpen bij het structureel inbedden van LvDO in het onderwijs en schoolplan. De thema's kiezen de leerkrachten zelf, in onderling overleg: in september was het thema buitenles, in november duurzame feestdagen.

Hoofdstuk 5 – Curriculum

Wat leren we?

Duurzaamheidsvraagstukken zijn complex en hangen met elkaar samen. Dit vraagt om een integrale benadering, en om vanuit verschillende perspectieven naar oplossingen te zoeken. Daarom is het belangrijk dat leren voor duurzame ontwikkeling in het hele curriculum tot uitdrukking komt.

5.1 Wikiwijs

Leren voor Morgen heeft het afgelopen jaar een aantal deskundigen bij elkaar gebracht om de themapagina LvDO op Wikiwijs te vullen met lesmateriaal dat zij beoordelen op kwaliteitscriteria. Docenten kunnen Wikiwijs gebruiken om lesmaterialen over Leren voor Duurzame Ontwikkeling te zoeken en te gebruiken. De coördinatie van dit project heeft bij GDO en het LvM-bureau gelegen en vanuit Educatie Duurzaam Natuurlijk en Woordlicht zijn de leermiddelen en het lesmateriaal beoordeeld. Aan het einde van de looptijd van het project (augustus '22), waren de volgende doelen bereikt:

- Standaard werkwijze en criteria voor beoordeling lesmaterialen LvDO
- 128 digitaal beschikbare lesmaterialen, waarvan 111 gratis beschikbare materialen
- 4 leermiddelspecialisten die materialen zoeken en beoordelen

Echter, er is nog weinig inzicht in, en daardoor ook weinig grip op, de gebruikers van de themapagina LvDO. Ook is niet voldoende duidelijk hoe Wikiwijs beter in de behoefte van docenten kan voorzien. In 2023 doet LvM daarom een aanvraag voor twee vervolprojecten rondom WikiWijs, gericht op lesmateriaal en communicatie. Zo is in de afrondende fase van het opstartproject al aangegeven dat, voor een groter gebruik van deze pagina, er meer nodig is dan educatieve content selecteren, screenen en inladen. Het groeipotentieel van de themapagina LvDO zit in een betere communicatie richting gebruikers én in een verbeteringslag inzake het lesmateriaal zelf (kwantiteit en kwaliteit).

5.2 Economie-onderwijs

NADO heeft dit jaar veel aandacht besteed aan de vernieuwing van het economie-onderwijs in het vo en mbo. Zo organiseerden zij op meerdere locaties de debatreeks NADO on Tour. Deze debatreeks heeft het netwerk van duurzame economiedocenten versterkt en heeft geleid tot een samenwerking met uitgeverij Noordhoff. Voor Noordhoff heeft NADO duurzame lesbrieven voor de lesmethode Pincode ontwikkeld. Vernieuwing van het economie-onderwijs heeft afgelopen jaar op meer plekken centraal gestaan, namelijk in de Week van het Economie Onderwijs en bij het project Homo Florens.

5.2.1 Homo Florens

De Homo Economicus is nog steeds de hoofdpersoon in de meeste lesmethodes in het Hoger Economisch Onderwijs (HEO). In pilotprojecten experimenteren HEO docenten met een breder

mensbeeld: de Homo Florens. Deze mens omarmt de kwaliteiten van de Homo Economicus – zoals ondernemerschap – en wil daarnaast ook van maatschappelijke betekenis zijn. De Homo Florens komt tot bloei in relatie met anderen. Het doel van dit project is leiders van morgen opleiden tot het maken van andere, meer menswaardige keuzes waarbij het belang van de ander, in hun economisch handelen (en dat van de organisaties waar ze werken) verankerd is. Drie leden; het Instituut of Leadership and Social Ethics van de Evangelische Theologische Faculteit (ILSE-ETF), Our New Economy, Het Groene Brein en vijf hogescholen; de Haagse Hogeschool, Christelijke Hogeschool Ede, Hogeschool van Amsterdam, Hogeschool Rotterdam, Windesheim, zijn betrokken bij dit project.

De volgende resultaten zijn behaald in 2022:

- 5 pilots gedaan (waarvan 2 volledig afgerond, 3 doorlopend in 2023);
- 4 kennisbijeenkomsten georganiseerd;
- Whitepaper met theoretisch kader geschreven.

De einddatum van het project is verlengd van 1 februari 2023 naar 1 juni 2023. In mei 2023 vindt er een eindsymposium plaats.

5.2.2 De Week van het Economie Onderwijs

Tijdens de Week van het Economie Onderwijs (de “Week”) zijn er door middel van 32 activiteiten en twee grote events, de startconferentie bij Pakhuis de Zwijger en het slotevent bij Circl, 665 onderwijsprofessionals uit alle vier onderwijslagen bij elkaar gebracht. Onder hen waren veel koplopers/onderwijs pioniers. Hiermee hebben we belangrijke korte termijn impact uit de Theory of Change gerealiseerd: “De onderwijsprofessionals die actief zijn in de waaier van actuele lopende vernieuwingsinitiatieven worden geactiveerd hun projecten en de opbrengst met handelingsperspectief voor de doelgroep te delen”. De Week heeft bekendheid gekregen via

publicaties in vaktijdschriften (ESB, Profiel, TEO), duurzaamheidsmedia en dagbladen (Financieel Dagblad, Trouw). Ook staan we op de agenda bij vakverenigingen en waren we zichtbaar bij hun events. Ambassadeurs uit alle onderwijslagen hebben hun netwerk aangesproken. We hebben 450 inschrijvers op de nieuwsbrief en 423 volgers in de LinkedIn-groep.

Afbeelding 9 Slotevent Week van het Economieonderwijs

De roep vanuit studenten, het werkveld en de maatschappij om studenten die breder worden opgeleid dan de klassieke economische theorieën, werd

tijdens de week veelvuldig gehoord. En de Week liet zien hoeveel docenten en onderwijsinstelling al bezig zijn – vaak op eigen houtje – om hun economie onderwijs inclusiever, duurzamer en toekomstbestendiger te maken. In november 2023 vindt de tweede editie van de Week plaats. Tijdens de eerste editie is het aantal activiteiten in het mbo (2) en wo (2) achtergebleven op het vo (12) en hbo (16). Bij de volgende editie zal daarom o.a. worden gewerkt met hubs per onderwijslaag. Ook gaan we ons meer richten op onderwijsprofessionals voor wie begrippen zoals duurzaamheid en meervoudige waardecreatie nog relatief nieuwe begrippen zijn.

NLT-curriculum

“Voor Duurzame Ontwikkeling (DO) is er in 2022 een leerlijn van modules ontwikkeld. Het gaat om een overkoepelende module DO, nieuwe modules als “Fijnstof” en “De toekomst van de landbouw” en herzieningen in bestaande modules. Voor de onderbouw zijn modules ontwikkeld aspecten van DO bevatten of die breed behandelen. Een al ontwikkelde module is “Duurzaam consumeren”. De ambitie is vastgelegd om de bèta-aspecten van DO binnen de onderbouwmodules van nlt volledig tot hun recht te laten komen.”

Vereniging NLT

5.3 Kerndoelen en eindtermen

De examenprogramma's en kerndoelen van het po en vo worden geactualiseerd. Voor het nieuwe Natuur, Leven & Technologie (nlt)-examenprogramma hebben de leden van de Vereniging NLT advies gegeven om duurzame ontwikkeling een duidelijke plaats te geven in het nieuwe programma. Komend jaar willen we als coöperatie op verschillende plaatsen zitting nemen in adviesraden die zich bezighouden met de kerndoelen en examenprogramma's die voor ons relevant zijn. LvM zal in 2023 in ieder geval zitting nemen in de adviesraad van de actualisatie van de kerndoelen voor burgerschap.

Daarnaast heeft Vereniging NLT, ook buiten hun adviesrol bij het nlt-examenprogramma, stappen gezet om leerlingen een volledig beeld te geven van de bèta-aspecten die bij Duurzame Ontwikkeling (DO) een rol spelen. Zowel in onder- als bovenbouw van het vo wordt hier aandacht aan geschonken (zie kader). Er zijn bij benadering 20 scholen die voor vwo-leerlingen de lesmodule DO in 2022-23 in het lesprogramma hebben opgenomen.

5.4 Vakoverstijgend leren

Duurzaamheidsthema's vragen om een interdisciplinaire benadering. Daarom is het belangrijk dat er ruimte in het curriculum komt voor vakoverstijgend leren. Een mooi voorbeeld van vakoverstijgend, thematisch lesmateriaal is Darel's educatie-initiatief. Darel verzorgt gastlessen met inhoudelijke en actuele lesmodules over de energietransitie. De energietransitie is een vakoverstijgend hoofdonderwerp voor duurzaamheidsonderwijs, dat niet in het huidige vo-curriculum zit. Inmiddels hebben al meer dan 10.000 leerlingen van vwo, havo, vmbo en mbo de masterclass energietransitie gevolgd.

In het najaar van 2022 werden voor de tweede keer de “17 werelddoelen-lessen” georganiseerd: SDG Nederland, Vereniging GDO en LvM hebben deze lessen ontwikkeld en vrijwilligers en

docenten getraind om deze lessen te geven. 680 klassen uit het po, vo en mbo namen deel aan de lessen.

Jelte Bosma over Darel Education

Wij bieden middelbare scholen een Energietransitie Masterclass aan, waarbij leerlingen een overzicht krijgen van deze complexe uitdaging, de dilemma's en mogelijke oplossingen.

‘Wij willen maatschappelijk draagvlak creëren voor de energietransitie. Toen we in 2018 begonnen met het geven van masterclasses reageerden studenten daar zo enthousiast op dat we dachten: laten we dit op alle scholen doen. Het unieke is dat wij zelf naar de scholen toe gaan. Het is heel leuk om mensen uit het bedrijfsleven en studenten samen voor de klas te zien staan. Leerlingen worden tijdens zo’n les uitgedaagd met spelelementen: het maken van posters, de ruimte voor discussie, een escape-room over energiebronnen en een bordspel over eigenbelang versus collectiefbelang.

We beginnen altijd met een historische context, vervolgens voeren we een constructief gesprek over hoe de energie transitie eruitziet, hierin nemen we ook de rol van leerlingen zelf mee. Per leerling verschilt de kennis over energie ontzettend. Een onderwerp als kernenergie is altijd populair, jongeren hebben hier dus ook een duidelijk standpunt in. Ik kom zelf altijd erg positief terug van een masterclass, je bereikt ze echt niet allemaal maar er komen altijd mooie discussies op gang. Ik hoop dat leerlingen een context meekrijgen zodat ze andere onderwerpen aan die transitie kunnen linken, zodat ze de grote van de transformatie die we nu meemaken snappen. En hopelijk zetten ze thuis de discussie nog even voort!’

Afbeelding 10 Masterclass Energietransitie Darel

Hoofdstuk 6 – Professionele Ontwikkeling

Van wie leren we?

Het WSA-onderdeel ‘professionele ontwikkeling’ richt zich op alle medewerkers in de school, van conciërge tot docent en van beleidsmaker tot directeur.

Docenten kunnen zich laten bijspijkeren in kennis over en vaardigheden voor duurzame ontwikkeling. Daartoe is aan het einde van 2022 een eerste bijeenkomst geweest over hoe het aanbod van nascholingen en trainingen voor docenten in LvDO beter kan worden gestroomlijnd en gestimuleerd binnen de coöperatie. Deze professionalisering van het aanbod is op basis van een initiatief van NADO en SME tot stand gekomen.

De aanleiding voor deze bijeenkomst was dat er (binnen de coöperatie) veel aanbod van opleidingen en trainingen rond LvDO bestaat, maar dat dit aanbod niet volledig lijkt aan te sluiten bij de vraag. Beoogde deelnemers weten bovendien niet goed waar ze moeten zoeken en hoe zij onderscheid in het aanbod kunnen maken. Momenteel wordt daardoor slechts een klein deel van het onderwijs bereikt, door het aanbod op elkaar af te stemmen is er hoop om zo een breder publiek te bedienen. In 2023 wordt er een werkgroep opgericht die zich richt op de professionalisering van aanbod rond LvDO. Zij zullen vraag en aanbod in kaart brengen en hierover eenduidige communicatie ontwikkelen, zodat de verbinding tussen deze twee beter gevonden kan worden en de vraag wordt aangewakkerd.

Stichting SMARTCirculair organiseert learning communities om de circulaire bouwkennis en expertise van docenten te verdiepen in samenwerking met bedrijven. Dit voorbeeld toont dat professionele ontwikkeling zowel binnen als buiten de schoolomgeving plaats kan vinden. Stichting SMARTCirculair laat zien dat vraaggestuurd leren, waarbij elk team van leerlingen een eigen opdracht of opdrachtgever heeft, niet alleen interessant en stimulerend is voor leerlingen, maar ook voor docenten. Frank van Noort van het Techniek College Rotterdam zegt hierover: “Je moet er met twee benen inspringen. Wij maken studenten eigenaar van hun ontwerpopdracht, want het is hun project. Dat zit in ons DNA. En het mooie is: wij leren ook nog elke dag bij van de studenten.”

Hoofdstuk 7 – Gebouw en bedrijfsvoering

Waar leren we?

Afstemming tussen de visie en de leeromgeving is belangrijk om leren voor duurzame ontwikkeling tot leven te brengen. Denk aan duurzame energie, recycling, een gezonde, duurzame kantine, een reparatiewerkplaats en lokalen en pleinen met veel groen. Zo ontstaat een school die duurzaamheid ademt.

Op de Koning Willem I Colleges genieten 10.000 studenten hun onderwijs in gebouwen die een schoolvoorbeeld voor duurzaamheid zijn. In het visiedocument huisvesting van Koning Willem I College staat beschreven welke onderdelen zij hierin belangrijk achten.

Duurzame gebouwen

“Onze gebouwen moeten zo optimaal mogelijk zijn voor het geven onderwijs in de veelheid van beroepen waar we voor opleiden. Het moet prettig zijn in de gebouwen te vertoeven. De gebouwen moeten goed onderhouden worden en moeten liefst flexibel, duurzaam en circulair zijn. Er moet alle aandacht bestaan voor isolatie, verlichting, verwarming, luchtverversing, koeling, onderhoud, losmaakbaarheid, gezondheid, water, afval, biodiversiteit, energiebesparing, mobiliteit, catering, inkoop en de inrichting.”

Koning Willem I College

Afbeelding 11 De Circular Skills meet-up vond plaats in het circulaire Hof van Cartesius

Hoofdstuk 8 – Organisatie

8.1 Lerende organisatie

Leren voor Morgen is een coöperatie waarin samen leren en ontwikkelen centraal staat. We vormen een gemeenschap waarin we samen leren voor en werken aan duurzame ontwikkeling in het onderwijs. In 2022 zijn we als coöperatie gegroeid in samen leren, kennis delen en ontwikkelen. Dit hebben we onder andere gecreëerd in Communities of Practice (CoP) op het gebied van leeromgeving, didactiek en schoolleiderschap (zie hoofdstuk 3 – Omgeving). Een CoP is een leergemeenschap waarin beoefenaren van dezelfde praktijk, maar vanuit verschillende organisaties, bij elkaar worden gebracht. Door beoefenaren van dezelfde praktijk bij elkaar te brengen in een CoP, ontwikkelen deelnemers in interactie met elkaar, maar leren ze ook in de praktijk die ze samen delen. Dit heeft er voor gezorgd dat er binnen de organisatie steeds meer op een andere manier naar leren wordt gekeken. Door CoPs hebben we geleerd om op een dieper niveau naar een probleem te kijken, namelijk vanuit de ogen van een ander, oftewel een meer collectief perspectief.

Daarnaast hebben een aantal leden en medewerkers van het bureau een gezamenlijke training impactmanagement gevolgd. Zo bouwen we aan een gemeenschappelijke kennisbasis en taal en begrijpen we beter hoe we de impact van onze gezamenlijke inspanningen kunnen meten. Verder worden er op het bureau gezamenlijk intervisies gehouden, om op deze manieren ook binnen de organisatie te leren.

8.2. Communicatie

De externe communicatie van Leren voor Morgen is verder verstevigd in 2022. De website is vernieuwd, functioneler en gebruiksvriendelijker gemaakt. Dit zorgt voor een verbetering in kennisdeling. Daarnaast is er een nieuwe aantrekkelijke huisstijl ontwikkeld.

We creëerden een groot bereik bij onderwijsprofessionals en andere partijen via projecten en campagnes als de Week van het Economie Onderwijs (zie hoofdstuk 5 – Curriculum) en de Duurzame Docent Verkiezing (zie hoofdstuk 1 – de Whole School Approach).

Ons bereik op social media is ook verder toegenomen (van 1018 naar 1644 volgers op LinkedIn, van 0 naar 429 volgers op subkanaal Week van het Economieonderwijs, van 150 naar 333 volgers op Instagram), onder andere door het inzetten van ambassadeurs en het zorgen voor meer communicatie via externe partners en leden.

8.3 Nieuwe governance

Leren voor Morgen heeft in 2022 een nieuw governancemodel ontwikkeld. Aanleiding hiervoor was enerzijds de constatering dat het vorige governancemodel niet helemaal aansloot bij de werkelijke samenwerkingsvorm tussen bestuur en team. Het vorige governancemodel kende een bestuur op afstand en een uitvoerend bureau (team), aangestuurd door een directeur. In theorie een duidelijke

scheiding, maar in de praktijk waren rol en taken van bestuur en team niet altijd helder gescheiden. Het bestuur fungeerde eigenlijk meer als een Raad van Toezicht. De wens was om een uitvoerend bestuur in te richten met op afstand een controlerend en toezichthoudend orgaan, en daarmee een heldere rol- en taakverdeling tot stand te brengen.

Een andere aanleiding voor het ontwikkelen van een nieuw governance model was de wens om leden een duidelijke centrale plek te geven, die meer instemming geeft en meer betrokkenheid vraagt. Leden staan immers aan de basis van de coöperatie.

In het nieuwe governance model worden verschillende lagen onderscheiden (in figuur 3 staat het organogram van de Coöperatie LvM):

- Een Algemene Ledenvergadering (ALV) als hoogste besluitvormende laag.
- Een Raad van Toezicht (RvT) die namens de ALV het bestuur controleert en verantwoording aflegt aan de ALV.
- Een Directiebestuur dat leiding heeft over de coöperatie, het bureau aanstuurt, besluiten van de ALV uitvoert en verantwoordelijk is voor strategie, beleid, uitvoering en financiën.
- Stuurgroepen die de leiding hebben over de coördinatie en communicatie binnen de netwerken. Een stuurgroep legt verantwoording af aan het directiebestuur. De stuurgroepen bestonden al, maar zijn nu ook statutair verankerd. Vanuit de netwerken worden tot slot (docenten)communities opgericht en gecoördineerd.

De coöperatie wil met dit model het gezamenlijk leerproces verder ondersteunen en faciliteren.

Figuur 3 Organogram Coöperatie Leren voor Morgen

Het model is in januari 2023 van start gegaan. In 2022 zijn de statuten van Leren voor Morgen herschreven met hulp van een externe coöperatie- en governance-expert. In de eerste helft van 2023 worden er reglementen opgesteld die de statuten nader uitwerken: een Huishoudelijk Reglement, een RvT-reglement en een Directiebestuursreglement.

8.4 Leden

Het aantal lidorganisaties is ongeveer gelijk gebleven met 2021: eind 2021 telde de coöperatie 192 leden, eind 2022 waren dat er 187. Ongeveer een kwart (23,5%) van de coöperatie bestaat uit onderwijsinstellingen, 44 instellingen in totaal. De doelstelling voor 2022 was om door te groeien naar 250 leden waarvan 25% onderwijsinstellingen.

Het bureau organiseerde 3 interactieve ledenvergaderingen waarbij leden kennis konden maken met elkaar en samen nadachten over het jaarplan, de nieuwe governance-structuur en inhoudelijke thema's. De ledenbetrokkenheid groeit, en toch representeert de opkomst bij ledenvergaderingen nog niet het aantal leden dat Leren voor Morgen telt (gemiddeld 20 per vergadering). Dit is een aandachtspunt voor 2023.

In 2022 is voor het eerst een verplichte contributie gevraagd aan leden (in 2021 was deze nog vrijwillig). Als gevolg hiervan hebben 17 organisaties hun lidmaatschap opgezegd. Niet alle leden hebben betaald. Hierdoor was de totale opbrengst lager dan verwacht, dit komt deels doordat er werd verwacht dat meer leden meer zouden bijdragen dan de minimumcontributie. In 2022 heeft de coöperatie geen gevolg gegeven aan het niet betalen van contributie. Vanaf 2023 zal het niet betalen van de contributie wel gevolgen hebben voor het lidmaatschap.

In het jaarplan 2022 had LvM zich als doel gesteld een interactief ledenportaal in te voeren. Dit is haalbaar gebleken, omdat de ledenpropositie (wat verwachten leden van lidmaatschap bij LvM en wat wordt van leden verwacht) niet voldoende helder en gedragen was. In 2023 zetten we in op het helderder krijgen van wederzijdse verwachtingen en het proces van lid worden.

8.5 Netwerken en stuurgroepen

Leren voor Morgen kent vier netwerken: PO voor Morgen, VO en VMBO/PRO voor Morgen, MBO voor Morgen en HO voor Morgen. De eerste drie worden centraal gecoördineerd door het bureau.

Binnen de po en vo-netwerken zijn netwerkpartners aan de slag gegaan met het oprichten van docenten-communities. In het po is Duurzame Pabo de netwerkpartner. In het vo zijn dat Teachers for Climate en Stichting CircuLeren voor het vmbo/pro. In het mbo is Duurzaam MBO de netwerkpartner en in het ho is dat Studenten voor Morgen.

Van deze drie netwerken die worden gecoördineerd door het bureau is de ontwikkeling bijgehouden. De groei aan netwerkleden is in onderstaande tabel te zien.

Netwerken	2021	2022
Totaal aan netwerkleden die de externe nieuwsbrief ontvangen	1637	1803
PO netwerkleden	271	288
Docentencommunity PO	0	30
VO netwerkleden	330	347
Docentencommunities VO	0	50
MBO netwerkleden	1715	1741

Tabel 1. Aantal deelnemers per netwerk op 31 december 2021 en 31 december 2022. NB: dit zijn de contacten die in het ledenbestand van LvM zijn opgenomen, de netwerken van de leden zijn hier niet bij opgeteld (Teachers4Climate, Het Groene Brein, Studenten voor Morgen, etc.). Het MBO-netwerk is opgeschoond.

De drie netwerken van LvM hebben een eigen doelgroep, maar kunnen ook veel van elkaar leren. Kruisbestuiving tussen de netwerken is belangrijk, evenals het bundelen van projecten om samen te leren. Er is afgelopen jaar veel uitwisseling tussen de netwerken geweest, onder andere op de verschillende symposia en in intervisies tussen de netwerkcoördinatoren. Ook heeft de aanjager duurzaamheid in het onderwijs (Meer naar Buiten) een rol gespeeld in het verbinden van spelers die het netwerk overstijgen, evenals in het delen van kennis.

Op de planning voor 2022 stond ook deelname aan en disseminatie van de opbrengsten van de Communities of Practice (leeromgeving, didactiek en leiderschap) die vanuit het Circular Skills programma zijn gefaciliteerd. Dit heeft geen doorgang gevonden, onder andere omdat er geen concrete opbrengsten uit de COP's kwamen die gedeeld konden worden met de netwerken. In de COP's stond het leerproces zelf centraal en niet zozeer een bepaalde output. De netwerkcoördinatoren zijn aangehaakt op het vervolgproces van de COP's om te onderzoeken welke rol er voor de netwerken weggelegd kan zijn en op welke manier eventuele opbrengsten wel kunnen landen in de netwerken.

Alle netwerken worden geleid door een stuurgroep. De stuurgroepen hebben de volgende samenstelling:

- **PO voor Morgen:** Duurzame PABO, gemeente Den Haag, SME, Vereniging GDO en twee leraren
- **VO voor Morgen:** NADO, Stichting CircuLeren, Stichting Technasium, Teaches for Climate, Youth for Climate
- **MBO voor Morgen:** Circulair Friesland en Friesland College, Duurzaam MBO, Intreegue, Katapult, MBO College Lelystad, Smart Circulair, SME, Teachers for Climate
- **HO voor Morgen:** Studenten voor Morgen verkende in 2022 samen met LvM de vorming van een stuurgroep uit vertegenwoordigers van de duurzaamheidscoördinatoren uit het hbo en wo. In 2023 wordt dit proces afgerond.

In 2023 besteedt het bureau van de coöperatie samen met de stuurgroepen meer aandacht aan het betrekken van netwerkleden bij het maken van plannen.

8.6 Bestuur

Eind 2022 bestond het bestuur uit 6 leden:

- Antoine Heideveld – Het Groene Brein, voorzitter
- Hak van Nispen – SME, penningmeester
- Marcel Elsenaar – Verus
- Charlotte Mendes de Leon – Studenten voor Morgen
- Jeroen Onck – Utrecht Natuurlijk
- Heleentje Swart – Circulair Friesland/SPARK the movement

Het bestuur is 4 keer samengekomen om besluiten te nemen over de koers, het jaarplan, het jaarverslag, de kwartaalrapportages en andere inhoudelijke zaken. Het bestuur was de mogelijkheid geboden een vergoeding te krijgen voor de werkzaamheden; geen van de bestuursleden heeft hier gebruik van gemaakt. Per 1 januari 2023 treedt het bestuur af. Enkele bestuursleden hebben zich verkiesbaar gesteld voor de Raad van Toezicht.

8.7 Bureau

Het team dat de coöperatie faciliteert is in 2022 gegroeid: eind 2022 waren er 11 mensen in dienst die in totaal 7,3 fte vertegenwoordigen, ten opzichte van 9 mensen in dienst en 5,3 fte eind 2021.

Eind 2022 bestond het team uit netwerkcoördinatoren, project-/programmamanagers, communicatie-/campagnemedewerkers en een staf (teamleider en financieel administratief medewerker).

Het team heeft zich ook in 2022 actief beziggehouden met ontwikkeling en opleiding om de benodigde kennis en vaardigheden voor haar rol in huis te hebben. Onder andere door middel van de teamtraining “Coachen van Transitieteams” van het Amsterdam Transition Institute heeft het team zich verder ontwikkeld in het faciliteren van samen leren en samen doen in verschillende contexten, waarbij het eigenaarschap bij de leden ligt en het team een faciliterende rol heeft.

Hoofdstuk 9 – Jaarrekening 2022

INKOMSTEN	Resultaat 2022	Begroting 2022	Resultaat 2021
Duurzaam Door	€ 300.000	€ 300.000	€ 300.000
Circular Skills (Goldschmeding + I&W)	€ 477.744	€ 400.000	€ 404.423
Overloop Circular Skills I 2021	€ 50.750	€ 49.950	€ 0
Homo Florens	€ 100.448	€ 149.987	€ 37.500
SustainaBul vo/mbo	€ 158.042	€ 169.958	€ 13.151
Onderzoek po/vo	€ 75.020	€ 75.000	€ 0
Talentprogramma	€ 55.000	€ 55.000	€ 0
Ledencontributie	€ 6.430	€ 25.000	€ 0
<u>Acquisitie:</u>	<u>€ 160.612</u>	<u>€ 30.000</u>	<u>€ 17.676</u>
Kennisnet (overloop)	€ 13.124		€ 14.676
Week van het Economie Onderwijs	€ 123.638		€ 0
Build-Up Skills	€ 9.850		€ 0
SDGs on Stage	€ 14.000		€ 0
SDG Gastles	€ 0		€ 3.000
Totaal	€ 1.384.046	€ 1.254.894	€ 772.750

UITGAVEN	Resultaat 2022	Begroting 2022	Resultaat 2021
<u>Duurzaam Door:</u>	€ 109.170	€ 150.000	€ 88.613
Netwerkactiviteiten (events, communities, communicatie)	€ 90.040	€ 130.000	€ 84.020
Pleitbezorging (campagnes DvdD & Dz Docent, lobby)	€ 19.130	€ 20.000	€ 4.593
<u>Projecten:</u>	€ 605.778	€ 523.903	€ 303.073
Circular Skills	€ 350.176	€ 229.876	€ 284.857
Homo Florens	€ 62.422	€ 90.024	€ 11.344
SustainaBul vo/mbo	€ 83.520	€ 85.983	€ 6.872
Onderzoek po/vo	€ 54.660	€ 63.020	€ 0
Talentprogramma	€ 55.000	€ 55.000	€ 0
<u>Nieuwe projecten en activiteiten:</u>	€ 106.006	€ 52.500	€ 29.756
Ondersteuning projecten derden	€ 2.500	€ 5.000	€ 2.460
<u>Projecten uit acquisitie:</u>	<u>€ 103.506</u>	<u>€ 47.500</u>	<u>€ 27.296</u>
WEO	€ 89.659	€ 0	€ 0
SDGs on Stage	€ 4.761	€ 0	€ 0
Kennisnet	€ 9.086	€ 0	€ 7.501

WSA	€ 0	€ 0	€ 18.295
Inclusiviteit	€ 0	€ 0	€ 1.500
Opbouwen HO netwerk	€ 0	€ 10.000	€ 0
Communicatiecampagnes/relatiebeheer	€ 0	€ 12.500	€ 0
Overig/onvoorzien	€ 0	€ 25.000	€ 0
<u>Organisatie:</u>	€ 538.353	€ 508.500	€ 348.536
Personeelskosten	€ 483.794	€ 465.000	€ 323.239
Kantoorkosten	€ 11.862	€ 15.500	€ 3.569
Overige organisatiekosten	€ 41.715	€ 28.000	€ 20.847
Afschrijvingen	€ 982		€ 881
Financiële baten en lasten	€ 1.347		€ 612
TOTAAL:	€ 1.360.654	€ 1.234.903	€ 770.590
Saldo voor belasting	€ 23.392		€ 2.160
Belasting	€ 3.599		€ 384
<u>Resultaat na belasting</u>	<u>€ 19.793</u>	<u>€ 19.992</u>	<u>€ 1.776</u>

Toelichting

Dankzij nieuwe projecten, zoals de Week van het Economie Onderwijs, was de omzet in 2022 130.000 euro hoger dan begroot. Ook de kosten waren hoger dan begroot, zo'n 126.000 euro.

Leren voor Morgen heeft een positief resultaat behaald van netto bijna 20.000 euro. Dit resultaat komt overeen met de op te bouwen reserve uit de begroting. We bouwen deze reserve op om de coöperatie een stabiele basis te geven en de organisatie- en personeelskosten te kunnen uitbetalen bij opheffing.

Al met al zijn wij tevreden met dit resultaat.

Inkomsten

Circular Skills: halverwege 2022 is er een allonge van ruim 77.000 euro op het project gekomen. Homo Florens: door uitval van een paar medewerkers die aan dit project werkten, zijn er minder uren gemaakt. Een deel van de begrote vergoeding wordt pas in 2023 uitgekeerd: de einddatum is uitgesteld naar mei 2023.

SustainaBul: de projectbegroting was nog niet rond bij het vaststellen van de begroting, deze viel uiteindelijk iets lager uit.

De inkomsten van Homo Florens en SustainaBul vo/mbo lagen in 2021 een stuk lager dan in 2022,

omdat de projecten eind 2021 van start gingen en we de inkomsten van projecten per maand verdelen over de hele looptijd.

Contributie: in de begroting zijn we ervan uitgegaan dat alle leden zouden betalen, en hebben we het midden genomen tussen het minimum- en adviesbedrag. In de praktijk hebben veel leden niet betaald en nagenoeg alle betalende leden hebben het minimumbedrag gegeven.

Vanaf 2023 heeft het uitblijven van betaling consequenties voor het lidmaatschap.

Uitgaven

Duurzaam Door: het jaarplan en de begroting bleken ambitieus: een aantal Duurzaam Door-activiteiten zijn niet uitgevoerd. Daarnaast vielen een aantal kosten lager uit dan verwacht. Het Bureau zet in 2023 meer in op het organiseren van activiteiten binnen de netwerken. Circular Skills: door de allonge zijn kosten hoger dan begroot.

Homo Florens: door de vertraging in het project is een deel van de kosten naar 2023 doorgeschoven.

Nieuwe projecten en activiteiten: het streven was om een aantal coöperatie-gerelateerde activiteiten te starten, zoals netwerkondersteuning in het ho en het voeren van communicatiecampagnes. Netwerkondersteuning in het ho is wel opgestart, maar er zijn geen out of pocket kosten voor gemaakt. Extra campagnes zijn er in verband met beperkte capaciteit niet gekomen. In plaats daarvan is ingezet op de andere projecten (uit acquisitie).

Organisatiekosten: door de extra projecten is extra personeel aangenomen gedurende het jaar. Dit bracht ook extra organisatiekosten met zich mee. Daarom zijn de totale organisatiekosten wat hoger uitgevallen dan begroot.

Hoofdstuk 10 – Vooruitblik

Leren voor Morgen in bredere context

In 2023 worden de uitkomsten van het po/vo-onderzoek naar de stand van zaken rondom LvDO in een brief aan de Tweede Kamer gepresenteerd. Leren voor Morgen zal een rol spelen in het bespreken van de aanbevelingen uit het onderzoek met verschillende stakeholders. Daarnaast zal de interdepartementale werkgroep Duurzame School stappen zetten om een vraaggestuurde infrastructuur voor scholen verder vorm te geven. Leren voor Morgen denkt hierover mee. De mate van betrokkenheid van Leren voor Morgen in deze ontwikkeling wordt in 2023 nader bepaald. Tot slot ontwikkelt SLO in 2023 nieuwe leerdoelen en eindtermen. Leren voor Morgen zal in ieder geval input geven voor de leerdoelen voor Burgerschap en voor duurzaamheid/circulariteit in de exameneisen voor het beroepsonderwijs, onder andere via repareren.nu.

Didactiek en pedagogiek

Binnen Leren voor Morgen staat het WSA-onderdeel 'Didactiek en pedagogiek' in 2023 centraal in onze activiteiten en projecten. De beoogde impact binnen dit WSA-onderdeel is dat docenten de pedagogisch didactische uitgangspunten van LvDO structureel toepassen in lessen, projecten, stages en andere schoolactiviteiten. Daartoe wordt in 2023 aandacht besteed aan het verder opbouwen van de docentencommunities binnen de netwerken van de verschillende onderwijslagen. Daar zullen ook de aanbevelingen van het po/vo-onderzoek besproken worden in bijeenkomsten. Daarnaast wordt onderzocht of en hoe het samenbrengen van docentenopleidingen zinvol kan zijn. Verder wordt WikiWijs – de duurzaamheidspagina binnen Kennisnet – door ontwikkeld. Het doel is dat er meer kwalitatief goede materialen en werkvormen voor LvDO op te vinden zijn en dat de pagina toegankelijker is voor en beter gebruikt wordt door docenten.

Andere WSA-activiteiten

Ook op andere WSA-onderdelen timmert Leren voor Morgen verder aan de weg naar het bereiken van haar missie. Een greep uit de plannen: zoals ieder jaar worden de Dag van de Duurzaamheid in het onderwijs en de Duurzame Docent Verkiezing georganiseerd. De SustainaBul vo en mbo worden doorontwikkeld. Binnen het programma Sustainability Skills (voorheen Circular Skills) worden leerprogramma's ontwikkeld voor lokale duurzaamheidstransities in 7 regio's met onderwijsinstellingen, bedrijven en overheden. Het project Build-up Skills ontwikkelt een nieuwe roadmap voor vaardigheden in de bouw- en installatiesector. Het nascholingsaanbod voor docenten wordt inzichtelijk gemaakt en ontsloten. Het project Homo Florens wordt in 2023 afgerond met een lesbrief en een symposium over dit nieuwe mensbeeld, en de Week van het Economie Onderwijs wordt voor de tweede keer georganiseerd, in november.

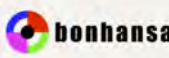

Organisatie

Het bureau van de coöperatie streeft naar een optimale balans tussen faciliteren, verbinden en regie houden ten behoeve van de missie en de beoogde impact. Wat kan bij leden liggen, hoe

kunnen we leden optimaal steunen en waar mogen we centraal regie voeren? Hoe vergroten we gezamenlijk onze educatieve voetafdruk? Uitgangspunt is dat leden zoveel mogelijk betrokken zijn bij de uitvoering. Het bureau faciliteert, zorgt voor aansluiting bij de Theory of Change, legt verbindingen met subsidieprogramma's, bewaakt de kwaliteit en zorgt voor overzicht en samenhang tussen de leden en projecten. Aandachtspunt voor 2023 is om hier helder en transparant over te zijn.

Een volgend aandachtspunt voor 2023 betreft het meten van onze impact: hoe kunnen we wat we als coöperatie doen en de impact die we daarmee maken, meten en inzichtelijk maken? Dit is essentieel in het uitvoeren van een verandertheorie: bereiken we wat we hebben beoogd, en hoe kunnen we bijsturen? Hoe kunnen we daarbij de impact van het hele netwerk weergeven? Ten slotte professionaliseren we onze organisatie verder naar aanleiding van acties die volgen uit de governancewijziging, zoals het verder uitwerken van de statuten in verschillende reglementen.

De leden van de Coöperatie

				
<u>1e Montessorischool</u>	<u>21st Century Economics</u>	<u>ANMEC</u>	<u>Adviesgroep Duurzame Kappers</u>	<u>Aeres Hogeschool Wageningen</u>
				
<u>Aloysius Stichting</u>	<u>Atelier KersenVeldt</u>	<u>Avans Hogeschool</u>	<u>BetterWorld.Solutions</u>	<u>Biomimicry.NL</u>
				
<u>Bonhansa</u>	<u>Bright Future Lab</u>	<u>CINOP</u>	<u>CNME De Hooiberg</u>	<u>CNME De Rollen</u>
				
<u>CNME Maastricht en regio</u>	<u>CRAFTLean</u>	<u>Christelijk Lyceum Veenendaal</u>	<u>Circular Customs</u>	<u>Coalafied BV</u>
				
<u>Coconcepting SustainGain</u>	<u>Coöperatie DOON</u>	<u>Cross Cultural Bridges</u>	<u>Darel Education</u>	<u>Day for Change</u>
				
<u>De Blauwe Knikker</u>	<u>De Duurzame Verpleegkundige</u>	<u>De Groene Giraf</u>	<u>De Onderwijsspecialisten</u>	<u>De Ulebelt NME Deventer</u>

DesignWeek@School

Dr. Albertus Risaeusschool

Duurzaamheid in de Klas

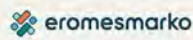
Duurzame PABO

E-waste Arcades

Earth Charter International

Eromesmarko

Fawaka Wereldburgerschap

GDO

GLOBE Nederland

Global Goals Community

Goede Speelprojecten

Green Cross

Green Partner Audits & Consultancy

Greenpeace Nederland

Groen Kennisnet

Groene Generatie NL

Grootouders voor het Klimaat

GrowWizzKid

Het Groene Brein

Hogeschool van Amsterdam

Hogeschool van Amsterdam

INNAX Gebouw & Omgeving

INTREEGUE

IVN

ikcirculeer

Jonge Klimaatbeweging

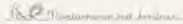

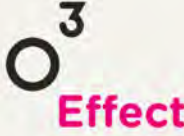

Junior Energiecoach

Katapult

Kiemkade

				
<u>LeAD GLocal</u>	<u>Lichte Bries</u>	<u>Ligna</u>	<u>MEgood</u>	<u>Maakplaats Uden, voor makers van morgen</u>
				
<u>ManageMind Group</u>	<u>Meer naar Buiten</u>	<u>ModeMaat</u>	<u>Moestuinen met Kinderen</u>	<u>Mondiaal Maastricht</u>
				
<u>NHL Stenden Hogeschool</u>	<u>NME-centrum De Woudreus</u>	<u>Naturalis Biodiversity Center</u>	<u>Natuur en Milieu Overijssel</u>	<u>Naya Nature Foundation</u>
				
<u>Nederlandse Academie voor Duurzaam Onderwijs (NADO)</u>	<u>Nexxdott</u>	<u>O3-Effect</u>	<u>Off Road Innovations</u>	<u>Onderwijsgroep Tilburg</u>
				
<u>Onderwijsgroep Tilburg, School voor Procestechiek</u>	<u>Orange Hills</u>	<u>Our New Economy</u>	<u>Planeet in Actie</u>	<u>Plastic Soup Foundation</u>
				
<u>Platform VMBO Dienstverlening en Producten</u>	<u>ProVeg</u>	<u>SBB</u>	<u>SME</u>	<u>SNENS</u>

SPARK the Movement, RCE Fryslân

STEAMed

Scientists4Future NL

Simavi

Sleutel tot jouw talent

Steunpunt Zorg & Onderwijs Fryslân

Stichting 040doet

Stichting Brabant geeft Energie

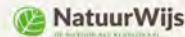
Stichting Consortium Beroepsonderwijs

Stichting Global Exploration

Stichting Krabbie Krab op School

Stichting NatuurWijs

Stichting Onderzoekend Tuinieren

Stichting Schooldakrevolutie

Stichting TechnieKpromotie

Stichting Technotrend

Studenten voor Morgen

Teachers for Climate

TechnoDiscovery

Techthis

The Green Scissors

Think Big Act Now

Time Is Now Foundation

Urban Living Lab Breda

Utrecht Natuurlijk

Vereniging NLT

WOMEN Inc.

Wageningen University & Research (WUR)

Wonderwel

Youth For Climate NL